

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ*

О.І. Амоша, Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський, Інститут економіки промисловості НАН України

Розглянуто ключові проблеми техніко-технологічної та організаційно-економічної модернізації вугільної промисловості України. Висунуто концептуальні положення та рекомендації щодо вирішення зазначених проблем з орієнтацією на випереджальну стратегію інноваційного розвитку галузі та створення у ній конкурентного середовища.

Видобування вугілля в Україні через складні гірничо-геологічні умови, фізичну і моральну зношеність шахтного фонду загалом є економічно неефективним. Багато європейських країн навіть із більш продуктивними родовищами відмовилися від власної вугільної промисловості. Зараз і Україна опинилася у точці біфуркації: проводити вельми дорогу тотальну модернізацію матеріально-технічної бази галузі чи згортати її. Проте можливим є проміжний шлях між цими альтернативними напрямками, якщо взяти до уваги строкатість вітчизняної вугільної галузі і за природними умовами, і за виробничо-технічним рівнем підприємств та належним чином врахувати світовий досвід.

У вугільних галузях різних країн світу, за великого розмаїття їх масштабів, природних умов, організаційних структур, форм господарювання, спостерігаються певні загальні тенденції: розвиток рентабельного і згортання нерентабельного вуглевидобутку (жодна країна не нарощує збитковий вуглевидобуток), роздержавлення (корпоратизація, приватизація) вугледобувних підприємств, концентрація капіталів, інтернаціоналізація вугільного виробництва з формуванням іноземних і зарубіжних секторів, інтеграція виробників і споживачів вугільної продукції [1].

При цьому поняття енергетичної незалежності та енергетичної безпеки країн не ототожнюються. За доволі високого рівня залежності багатьох країн від імпорту енергоносіїв, у тому числі вугілля, енергетична безпека досягається передусім диверсифікацією джерел постачання [2, с.13].

Україна належить до країн світу з найбільшими обсягами видобутку вугілля, але значно поступається більшості з них як за рівнем, так і за динамікою технічно-економічних показників вуглевидобування. У таблиці, як приклад, наведено порівняння основних показників вугільних галузей Росії та України за 1975-2012 рр.

Недержавний сектор вітчизняної вугільної промисловості розвивається в руслі світових тенденцій і завдяки більш сприятливим природним умовам, своєчасному інвестуванню, більш високому рівню менеджменту, хоча й поступається провідним вугільним галузям світу, перебуває у задовільному стані і має безсумнівні перспективи подальшого розвитку.

Державний сектор, з більш складними природними і виробничими умовами, що звужується і деградує як внаслідок приватизації, передачі в оренду та концесію кращих підприємств, так і внаслідок неефективного господарювання, є збитковим, обтяженим великими боргами і його стан слід оцінювати як кризовий. Організаційна структура, методи господарювання та управління у секторі виглядають архаїчними, будучи певним рудиментом планово-розподільної економіки. Чинна система державної фінансової підтримки підприємств державного сектора – неефективна: вона не задовольняє потреб всіх діючих підприємств, а механізм її надання блокує стимули до високопродуктивної роботи і підживлює утриманську психологію. Сектор потребує кардинальної реструктуризації і реформування.

За розрахунками, нинішній потенціал рентабельного вуглевидобування в Україні, за умови належного інвестиційного забезпечення, становить біля 90 млн т на рік, але невисока якість (передусім щодо вмісту сірки) значної частини покладів вітчизняного вугілля може

* За результатами досліджень в рамках наукового проекту «Модернізація гірничодобувної промисловості України» Інституту економіки промисловості НАН України, № держреєстрації 0113U004370.

*Динаміка основних показників вугільної промисловості Росії та України у 1975-2012 рр.**

Показники	Росія			Україна				
	1975 р.	2000 р.	2012 р.	1975 р.	2000 р.	2012 р.	у тому числі	
							державний сектор	недержавний сектор
1 Кількість діючих: шахт (технічних одиниць) розрізів	258	106	89	348	197	140	93	47**
2 Видобуток вугілля, млн т	374,4	257,9	354,8	215,7	80,3	85,9	24,9	61,0
у тому числі:								
на шахтах	224,3	90,9	105,9	206,5	79,5	85,9	24,9	61,0
на розрізах	150,1	167,0	248,9	9,2	0,8	–	–	–
3 Середнє добове навантаження, т: на шахту	2415	2382	3305	1648	1121	1668	743	4167**
на очисний вибій	488	1070	2901	394	392	763	417	1467**
4 Продуктивність праці робітника, т/міс.	97,9	110,3	216,9	44,3	22,8	33,5	18,2	64,0**
у тому числі на шахтах	64,8	61,5	144,3	42,8	22,6	33,5	18,2	64,0**
5 Коефіцієнт рентабельності (співвідношення ціни та собівартості) виробництва вугільної продукції	<1	>1	>1	<1	0,89	0,74	0,45	...

* За даними [3; 4; 5] та авторськими розрахунками.

** Без урахування дрібних шахт, які видобували менше 50 тис. т за рік.

внести суттєву поправку в цю оцінку. У перспективі потенціал галузі може бути збільшено за рахунок відродження рентабельного видобування бурого вугілля (разом із будівництвом відповідних енергоблоків ТЕС).

Проведені дослідження дають підстави для викладених нижче концептуальних положень і рекомендацій щодо вирішення ключових проблем та визначення перспектив розвитку вугільної промисловості України.

1. Вітчизняна вугільна промисловість може бути певним гарантом енергетичної безпеки країни, але, зважаючи на її стан і потенціал, вона не може бути домінуючим постачальником енергоресурсів. Ідея енергетичної автаркії з орієнтацією на власне вугілля не зовсім відповідає ані сучасним тенденціям глобалізації світового господарства, ані засадам сталого розвитку.

Слід визнати необхідність імпорту певних обсягів вугільної продукції з диверсифікацією джерел надходжень і орієнтацією при цьому переважно на зарубіжні вугледобувні підприємства, що належать українським корпораціям. Захист від нелегітимного та надмірного імпорту має здійснюватися за правилами Світової організації торгівлі (СОТ), імплементованими у правову базу України [6; 7; 8], виходячи із загальнодержавних, а не тільки галузевих інтересів. Поряд з цим певним засобом захисту вітчизняних вуглевиробників від небезпечного імпорту може стати укладання ними довгострокових договорів зі споживачами вугілля.

Необхідно щорічно складати та постійно здійснювати моніторинг балансу виробництва та

імпорту і споживання та експорту вугільної продукції різного призначення в масштабах країни.

Домінантою державної політики стосовно вугільної промисловості загалом має бути підвищення її ефективності та конкурентоспроможності, а не екстенсивне збільшення обсягів збиткового виробництва та створення постійних бар'єрів для імпорту.

2. Подальший розвиток вугільної промисловості України залежить від вирішення глобальної проблеми модернізації галузі – техніко-технологічної та організаційно-економічної в ринкових умовах господарювання.

2.1. Техніко-технологічна модернізація (модернізація матеріально-технічної бази) вугільної промисловості має здійснюватися шляхом оснащення шахт сучасним високопродуктивним і надійним устаткуванням, впровадження прогресивних схем підготовки і систем розробки шахтних полів, а також шляхом максимально можливого об'єднання шахт з концентрацією гірничих робіт і оптимізацією комплексів поверхні. Разом з тим необхідно створювати та впроваджувати принципово нові, нетрадиційні засоби і технології виймання вугілля з тонких пластів зі складними умовами, що з часом можуть бути затребувані і на світовому ринку.

Перспективним напрямом техніко-технологічної модернізації галузі є диверсифікація виробництва на основі комплексного використання всіх корисних компонентів вугільно-метанових родовищ, зокрема, створення паливно-енергетичних блоків на базі діючих шахт.

Слід розробити, виходячи із випереджальної стратегії, довгострокову програму інноваційного розвитку вугільної промисловості на основі державно-приватного партнерства, зі створенням інноваційних (у тому числі венчурних) фондів з пайовою участю держави і бізнесу.

2.2. Організаційно-економічна модернізація (реформування) вугільної промисловості наразі формально регламентується відповідним розділом прийнятої у 2010 р. Програми економічних реформ [9] (далі – Програма), у якій проголошено мету створення економічно ефективною, беззбитковою вугільної галузі. Програма містить об'єктивно необхідні для цього заходи, однак передбачає малореальні терміни їх здійснення і потребує коригування, конкретизації, доповнення.

Немає підстав розраховувати ані на швидку приватизацію перспективних шахт, ані на швидке закриття безперспективних шахт. Тому доцільно орієнтуватися на тривале (мінімум 10-15 років замість передбачених Програмою 4-6 років) існування збиткових шахт і державного сектора галузі. Виходячи із цього, основною ідеєю реформування вугільної промисловості треба визнати створення конкурентного ринкового середовища і в приватному, і в державному секторах галузі.

2.2.1. Першочерговим заходом реформування галузі слід вважати побіжно згадану в Програмі корпоратизацію державного сектора, що разом із удосконаленням системи державного субсидування і лібералізацією вугільного ринку має «занурити» сектор у ринкові умови, підвищити економічну самостійність і відповідальність державних підприємств.

2.2.2. Ключове для державного сектора питання удосконалення системи державного субсидування вугледобувних підприємств має бути вирішене законодавчо, з урахуванням норм СОТ та Європейського Союзу (ЄС), і створити стимули до ефективного використання бюджетних коштів. Проект відповідного закону свого часу було розроблено Інститутом економіки промисловості НАН України [10, додаток А; 11]. Ним передбачено гнучку і водночас стимулюючу систему державної підтримки вугледобувних підприємств у виді: поточних дотацій (за ставками, встановленими на 5 років); капітальних дотацій на просте відтворення виробничих потужностей (у разі нестачі амортизаційних коштів); субсидій на розвиток (за конкурсом, за умови зниження або скасування дотацій); субвенцій на виняткові (тимчасові, ексклюзивні) витрати; оперативної фінансової допомоги (в разі непередбачених обставин). Законопроект пройшов апробацію в ряді міністерств і треба прискорити його доопрацювання (в разі потреби) та прийняття.

2.2.3. Лібералізація національного вугільного ринку має відбуватися, як це передбачено Програмою і прийнятою пізніше урядовою постановою, шляхом переходу до укладання прямих контрактів між виробниками і споживачами вугільної продукції та впровадження біржо-

вої (аукціонної) торгівлі вугіллям. Але при цьому нинішнього оператора так званого оптового ринку вугілля – держане підприємство «Вугілля України» – доцільно не ліквідувати, як це намічено Програмою, а перетворити на галузевий інформаційно-консалтинговий центр.

2.2.4. Необхідно поступово (а не форсовано, як впливає з Програми), проте неухильно виводити з експлуатації, переважно шляхом консервації, глибокозбиткові шахти, що опиняються за межами визначених обсягів державного субсидування, створивши конкуренцію між такими шахтами за право на існування.

2.2.5. На даний час створено необхідне законодавство щодо приватизації, а також передачі в оренду чи концесію державних вугледобувних підприємств [12; 13]. Відбуватися ці процеси мають не швидкоплинно (як передбачено Програмою), а у міру попиту з боку потенційних інвесторів з одночасним удосконаленням, враховуючи практичний досвід, нормативно-правової бази.

Зокрема, щоб не блокувати приватизацію занедбаних збиткових шахт, треба буде повернутися до питання щодо тимчасового дотування таких шахт у післяприватизаційний період, як це передбачено для орендарів та концесіонерів.

2.2.6. У доприватизаційний період доцільно сприяти поширенню практики спільної експлуатації вугільних родовищ державними і приватними підприємствами, спираючись на накопичений позитивний досвід та методичні розробки, виконані Інститутом економіки промисловості НАН України [14].

2.2.7. У процесі реформування вугільної промисловості слід приділити належну увагу удосконаленню соціально-трудова відносин (про що в Програмі взагалі не йдеться). Насамперед це стосується оплати шахтарської праці. Зокрема, зберігаючи стимулюючі преміальні системи оплати праці, треба відмовлятися від «потогінних» систем з надмірною диференціацією заробітків, зміщуючи акценти у стимулюванні з інтенсифікації праці на інтенсифікацію виробництва, підвищуючи стабільність і гарантованість заробітної плати, звужуючи діапазон її коливань. Доцільно переходити у висококомеханізованих вибоях від відрядної до комбінованої, а згодом до почасової оплати з переорієнтацією премій від стимулювання перевиконання планів виробництва до стимулювання планового підвищення навантаження на вибої, з обов'язковим урахуванням показників охорони праці.

2.2.8. Об'єктивно необхідне досягнення беззбитковості вугільної промисловості потребує не тільки масштабного виведення з експлуатації збиткових шахт, але й істотного підвищення продуктивності праці, а отже певного скорочення персоналу на залишених в експлуатації шахтах. Тому треба створювати, з використанням зарубіжного досвіду, гнучку систему соціального захисту працівників, що вивільняються і через закриття шахт, і через модернізацію та реорганізацію вугледобувних підприємств.

3. Заходи з модернізації вугільної промисловості мають знайти відображення у Програмі розвитку галузі на період до 2030 року, яка зараз формується. При цьому слід виходити з того, що заходи треба проводити послідовно і неухильно, але без зайвого поспіху і кампанійських підходів, за наявності належного фінансового, нормативно-правового і методичного забезпечення.

Щодо реформування галузі реальними видаються такі терміни здійснення основних етапів:

- 1) корпоратизація вугледобувних підприємств державного сектора – 2014 р.;
- 2) впровадження нової системи державної підтримки галузі – 2014р.;
- 3) лібералізація ринку вугільної продукції – 2014-2015 рр.;
- 4) завершення реструктуризації галузі, приватизації, передачі в концесію та оренду державних вугледобувних підприємств – 2025р.;
- 5) припинення дотування вугледобувних підприємств (державної підтримки на часткове покриття витрат із собівартості вугільної продукції) – 2028р.;
- 6) припинення усіх форм систематичної державної підтримки (субсидування) діючих вугледобувних підприємств – 2030р.

4. Слід розглянути доцільність створення, за досвідом Європейського Союзу, групи висо-

кого рівня з представників державної влади, бізнесу, науки, профспілок та інших неурядових організацій, як постійно діючого консультативно-дорадчого органу з комплексного наукового, фінансового та організаційного забезпечення вирішення технічних, економічних, соціальних, екологічних проблем гірничодобувної промисловості.

Таким чином, вугільна промисловість України має перспективи подальшого існування і розвитку за умови радикальної її техніко-технологічної та організаційно-економічної модернізації.

Список літератури

1. Кабанов А.І. Чинники і тенденції, що зумовлюють структуру вугільної промисловості в світі / А.І. Кабанов, Л.Л. Стариченко, Д.Ю. Череватський // Уголь Украины. – 2011. – №2. – С. 8-13.
2. Торговля энергоресурсами: Правила ВТО, применимые по Договору к Энергетической Хартии / Секретариат Энергетической Хартии. – Брюссель, 2001. – 89с.
3. Основные показатели работы угольной промышленности СССР / Министерство угольной промышленности СССР. – М., 1981. – 517 с.
4. Основні показники роботи вугільної промисловості України за січень-грудень 2012р. / ВП «Галузевий інформаційно-розрахунковий центр». – К., 2013. – 150 с.
5. Итоги работы угольной промышленности России за 2012 год // Уголь. – 2013. – №3. – С. 78-90.
6. Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту: Закон України від 22 грудня 1998р. №330-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/330-14>.
7. Про захист національного товаровиробника від субсидованого імпорту: Закон України від 22 грудня 1998р. №331-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/331-14>.
8. Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну: Закон України від 22 грудня 1998р. №332-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/332-14>.
9. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: Програма економічних реформ на 2010–2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf.
10. Державна підтримка та перспективи інноваційного розвитку і структурних перетворень вугільної промисловості України: Монографія / О.І. Амоша, А.І. Кабанов, Л.Л. Стариченко та ін. / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2009. – 326с.
11. Амоша О.І. Державна підтримка вугільної промисловості України у світлі правил СОТ та ЄС / О.І. Амоша, А.І. Кабанов, Л.Л. Стариченко // Уголь Украины. – 2010. – №1. – С.5-10.
12. Про особливості приватизації вугледобувних підприємств: Закон України від 12 квітня 2012р. №4650-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4650-17>.
13. Про особливості оренди чи концесії об'єктів паливно-енергетичного комплексу, що перебувають у державній власності: Закон України від 8 липня 2011р. №3687-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3687-17>.
14. Стариченко Л.Л. Экономический механизм взаимодействия государственной шахты и частной фирмы при совместной разработке месторождения / Л.Л. Стариченко, В.В. Цыкарева, Д.Ю. Череватский // Економічний вісник Донбасу. – 2009. – №1. – С. 11-13.